

# LEGE ZARRA

## LEGE ZARRA (10): EZKUTATZAILLEAK

### I LEGEA: ESKUTATZAILLEAK

Baita esan eben: Bizkaia'n salatu diraneta deia egin jaken gaizkilleak urrenokotzat salatu dirala iragarri ezke-ro, estaldu egiten dirala eta epaia eleiz-atean iragarri ba'da, olakoa bere etxean iñok ez dagiala ezkutatu eta jaten emon edo lagundu be ez, baiña olakoa epaitu baiño len ezin daikela ezkutatzailletzat artu ta zigortu eta beste-lako epairik emoten ba'da, utsa izan daitela.

## LEGE ZARRA (11): ERRI-ESPETXEAK

### I LEGEA: ESPETXE BI, NOR ZAIN-TZAILLE ETA PRESTAMERUAREN ESKUBIDEA

Baita esan eben: Bizkai'ko espetxea leku bitan izan daitela, bata nagusia Gernika'n eta beste korrexidorea bizi dan lekuan. Eta olako lekuetan prestameruak etxea euki dagiala, espetxeratua ondo zaintzeko eta katigu-zain on bat izan dagiala.

### II LEGEA: DEITUAK NAI DABEN ESPETXERA AGERTU LEITEKEZ

Baita esan eben: Aitaturiko leku bietan deitua izan dan edozein bizkaitarrek berak nai dauan lekura joateko esku-bidea daukala eta korrexidoreen bere aurrera ekarri lez autorpena egiteko.

### III LEGEA: KATIGUEN JANAREN ETA OGEAREN ORDAIN ZER ESKURATU DAIKEN

Baita: Agertu dan espetxeratuari jana ta ogea emoteko arazoak izaten dira eragiten dabena baiño geiago eskatzen jakelako. Jatordu bakoitzeko amabi marai baiño geiago ez dagizala artu, sagardoa be barru dala, baiña ez ardaa. Eta ardaa nai ba dau ordaindu dagiala jatordu bakoitzeko amabost marai kontuan ezarrita. Katiguak jana berak ekarten ba'dau, ogearen ordain iru marai eskatuko jako. Korrexidoreak astero kontuak emongo dauz zapatuoro egiten dan ikustaldian eta espetxeko liburuan oarpena ezarri. Ogea espetxeratuak ekarten ba'dau ez dauz ordainduko iru maraiak.

### IV LEGEA: LEGE-AUSTEA ZELAKOA ESPETXEA ALAKOA

Baita: Espetxeratuak egin dabezan lege-austeak ezbar-diñak diranez, erio-zigorpean ez dagozanak, dagozanen besteko oin-burdiñak eukitea ez dala bidezkoa.

### V LEGEA: LEGE-AUSTE BAT DAUKANAK EZ BESTE SALAKUNTZA BAT

Baita esan eben: Zigor-auzia dala-ta Gernika'ko zuz-pera deitua espetxera agertzen ba'da, auzi ori erabagi arte beste lege-auste bategaitik iñok ezin leikio deitu.

### VI LEGEA: ESPETXERATUAK TXARTO ZAIN-DUTA EGON DIRALAKO JOAN

Baita: Deituta azaldu diranak, prestameruaren edo merinuaren menpean dagoz eta joan egiten ba'dira txarto zainduta egon diralako, espetxeratua ilgari ba'zan, jago-lea bera il daitela eta jagolearen nagikeriagaitik izan ba'da, au urtebetean katean egon daitela. Eta katiguak zorra ba'eukan, jagoleak ordaindu dagiala.

### VII LEGEA: AUZIBIDEAREN AGIRIA ZELAN EMON KATIGUARI

Baita esan eben: Katiguak auzibidearen bir-idazkia eskatuko ba'leu, epaikariak emon eragin dagiala, gaia eta lekukoak agertzen dirala.

### VIII LEGEA: GUZTIAK AGERTU EZIN, ZELAN EMON BIR-IDAZKIA AGERTUAI

Baita: Deituak asko izan eta batzuk baiño etorri-ezin, len-idazkia ez emon, aldakia bai.

### IX LEGEA: OBENDUNA BERE BURUAREN ALDE: EGIZTABIDEAK

Baita: Errudunak bir-idazkia beraganatuta, bere burua aldeztu leike, eta eepaikariak onartu dagiala, eta errudu-nak bere lekukoen akatsak agertu leikez eta bere burua zurretzen ba'dau, egilleak berari dagokiona agertu dagiala eta dana aztertuko dau epaikariak.

### X LEGEA: AUZI BATERA EZ EKARRI BESTE AUZI BATEKO AUZI-GAIRIAK

Baita: Alderdi batek ez dagiala ekarri amaituta edo amaitzeko dagoan auzitik egiztagarriak.

### XI LEGEA: ERRUDUNAK LEN AGERTURIKO LEKUKOAK BA'DAKAZ, ZER EGIN

Baita: Errudunak bir-ekarri dauzan lekukoak oizko bidezkotzat izan daitezela, eta gero gora-deirik izango ba'litz, errudunaren lekukoak egiztagarri izan daitezela.

### XII LEGEA: AUTORMEN EGIN EBEN LEKU-KOAK, OBENDUNAK ESKATU EZKERO

Baita: Obendunak eskatuko ba'leu beste auzi bateko lekukoak ekarte, entzun dagitsela eta arretaz aztertu lekukoak.

### XIII LEGEA: DEITUAREN IGESA ZALAN SALA-TU BEAR DAN

Baita: Deitua ogetamar egunean zugazpera agertu ez ba'da, igesa agertzea eskatu bear dautsola egilleak epai-kariari eskribuaren aurrean. Eta salakuntza ori egin ez ba'dau, utsa izan daitela eta beste dei bat egin dagiala nai izan ezker.

### XIV LEGEA: IGESLEA ZUGAZPERA EZ DATO-RRENEAN, ZER EGIN

Baita: Igeslaria orrelan salatu ezker, beste egun baten salataria epaikariaren aurrera agertu daitela eta dei-agiria

eta ez dala agertu adieraziz agiria eta orrelan igeslaria dala agertu, eta beste espetxe baten agertu ba'da, jakin-erazo dagiala.

### **XV LEGEA: IGESLARIEN AURKAKO LEKUKOAK**

Baita: Salatariak lekukoak bir-ekarri eta epaikariari egiztabidea emon ezkerro, epaikariak oizko zigorra ezarri dagiala eta azken-epaia emon eta iragarri.

### **XVI-XVII LEGEA: IGESLARIARI EGINDAKO EPAIA ZELAN BERARI ADIERAZO**

Baita: Epaia emon eta iragarrita gero, errudunari adierazo bear jako etaezin ba'da, bera geienetan bizi dan emazte edo seme-alabai emon eta seniderik ez ba'dago, parrokiko eleizan iragarri.

### **XVIII LEGEA: ONDASUNEN ZIGORRA ZELAN BERE ERAGIN**

Baiata: Salatariak auzi-eralketan neurtzeko eskatu dagiala, ondasunak saldu daitezela, eleizan iru domeketan iragarrita eta geien emoten dauanari saltzen jakola eta salatariari zor jakona ordaindu.

### **XIX LEGEA: ONDASUNAK KENDUTA GERO ERRUDUNA AGERTZEN DANEAN ZER EGIN**

Baita: Zigorra ondasunai edo maraii buruzkoa izan danean, ordaindu bear dauana ordaintzen dauanean, beste ondasunak biurtu.

### **XXI LEGEA: BARONI BURUZ**

Baita: Eralpenak kitatu eta gero, ondasunak biurtu dakiozala, baiña gorrotorik sortu barik. Epaia emon eta urtebete eta egun bat geroago, erruduna espetxera etorriko ba'litz, diru-arloan ez dakiola berari entzun, danak aske dirala erabagi arte.

### **XXII LEGEA: BERONI BURUZ**

Esandako zigorrak baiño gitxiago ba'dagokioz, eta bere errubakotasuna agertu nai ba'dau, ontzat artuko da.

### **XXIII LEGEA: SALATARIA ATZERATUTEN BA'DA, AUZIAK EZ DAGIALA AURRERA EGIN**

Baita esan eben: Illak izaten diran lege-austeetan illaren etxeakoak eriotza salatu egiten dabela baiña gorrotoak alboratzeko parkatu egiten dabela.

### **XXV LEGEA: ZE ONDASUN EZIN KENDU**

Baita esan eben: Bizkai'ko eskumendean edo aundi-kienean dagoan lurrik ezin daikela kendu sortetxeetakoak diralako.

### **XXVI LEGEA: IÑOR EZ ESPETXERA EROAN, EPAIKARIAK AGINDU BARIK**

Baita esan eben: Iñor ez daitela atxillotu eskubidedun epaikariak agindu barik, obenaldi bero-beroan arrapatzen danean edo olakoetan izan ezik, eta epaikariak aske izten dauanean, albait lasterren askatu daitela ogeita lau marai ordaindu ezkerro eta jan edo eralgi dauanagaitik ez dakio-la aske izatea galazo.

## **LEGE ZARRA (12): IRAUN-LEGEAK DIRALA-TA**

### **I LEGEA: IRAUN-LEGEZ (PRESCRIPCION) ESKUBIDEA ZELAN LORTU**

Baita esan eben: Amar urteren barruan lortzen dala iraun-legea eta zorrak amabost urbe be bear izan leikez.

### **II LEGEA: EUKITEAREN IRAUN-LEGEA ZELAN LORTU**

Baita esan eben: Bizkaitarrak lur-ondasunak edo mogikorrak edo abare-ondasunak urtebete ta egun batez uste onez euki ezkerro, iraun-legez eukiteko eskubidea lortzen dauala.

### **III LEGEA: ZELAN LORTU IRAUN-LEGEA, KAN-POKOEN ETA ETXEKOEN ARTEAN**

Baita esan eben: Kanpokoan ondasunai buruz amar urteko epeagaz eta etxekeoen artean be amabost urteko epeagaz.

### **IV LEGEA: NESKEA GALDU IZANA ETA EZKON-SARIA**

Baita esan eben: Ez emakumeak eta ez aren aita eta amak ez aren izenean bestek ezin daikela salatu neska-galtzea, galdua izan eta urte bi igaro ba'dira eta epaikariak ez dagiola entzun zigor-legez, eta erri-legez ezkon-saria bost urteren buruan eskatu daitekela eta adiñekoak diranean, urteok igaro ezkerro, epailleak ez dagiola entzun; adinbakoak izan ezkerro, legearen arabera on egiñez biur dakiola. (oarra: uletxortadun neskak dira galduak izan).

## **LEGE ZARRA (13): ZIN EGITEAK**

### **I LEGEA: ERABAGITEKO ZIÑA ZELAN EGIN**

Baita esan eben: Egilleak ezarten dauan edozein auzitan, ziña eta zin-eleizan egiña eskatzen ba'dau, onartua izan daitela eskaria bosteun marai'tik beerakoa izan ezik: Epai-kariaren aurrean ete gurutzeraren gaiñean egingo da zin ori eta eleizan egitea eskatzen ba'da, an be eskribauaren aurrean egin bear da, ebanjelioaren eta kurutzearen gaiñean.

### **II LEGEA: OIÑORDEKOEN AURKA ZIÑA ZELAN EGIN**

Baita esan eben: Bizkaitar bat il eta gero, auzokide batzuk ildakoaren dirutzarren bat artzeko daukela esaten ba'datoz, ondorengoai zin egiteko ekatzen jakela eta sarritan ondorengoak ukatu egiten dabe zorrik ba'zan be ez ekiela esanez. Olakoan adingabekoa naiz adinduna izan, idazkirik izan naiz ez izan, egilleak zin egiteko eskatzen ba'dau, ez ekiala aurretikoak zor ori eukanik, zin egin bear dau.

## **LEGE ZARRA (14): EPAIAK**

### **I LEGEA: EPAIKARIAK EPAIA EMOTeko EPEA**

Baita esan eben: Epaikariari auzibidea emon eta bost egun barruan au epaia emotera beartuta dagoala. Eta azken-epaia izan ezkerro amabost eguneko epe-barruan. Eta ori beteten ez ba'dau, eun marai emon dagizala, eta

azken epaia izan ezker berreun marai, leku aretako gaiso-etxerako.

### II LEGEA: AOLKUAREN SARIRIK EZ EMON

Baita esan eben: Epaikariak jaun aundiagandik bere saria daukan lez, ez dagiala aolko-saririk artu eta artzen ba'dau zigor lez eskuratu dauanaren alako lau biurtu dagiala, laurena alderdiarentzat eta geratzen diran iru laurenetatik bat salatariarentzat, beste bete-eragillearentzat eta irugarrena bideak konpontzeko.

### III LEGEA: EPAIKARIAK ETA ESKRIBATUAK LAN-SARIEN ARAUDIA BETE DAGIELA

Baita esan eben: Epaikariak eta eskribauak auzi eta auzigaietan Erreiñuko lan-sarien araudia bete dagiela eta beteten ez ba'dabe lau alakoa ordaindu dagiela eta esan dan lez banatu.

### LEGE ZARRA (15): AUZITAN EZ-NAIA EGITEA

### I LEGEA: AUZIA AMAITUTA, EPAKARIARI EZ ERANTZUN EZ-NAIAGAZ

Baita esan eben: Azken-epairako auzia amaituta gero, korrexidoreari edo foru-alkateari edo aldunari edo letrau aolku-emoiolleari ez-naia agertzea utsa izan daitela, zin eginda esaten ez ba'dau arrazoi barriak daukazala.

Olazar'tar Martin

## Artoa Euskalerrian

Guztiok dakigu artoak zelako garrantzia euki dauan gure artean: taloa janari ona zan gure ume-denporan, gure abereak janaritzeko onena arto-urune zan, labea euki gendun artoa igartuteko, arto igartua errotara eroaten gendun eta andik urun biurtuta ekarri. Uruna urte guztirako zain-zen zan kaxa aundian...

Baiña artoa ez da jatorriz emengoa, kanpotik ekarria da eta gizaldi baten ekarria. Aztertutako daiguzan labor artoaren gorabeera guztiak.

### NONDIK EKARRIA DAN

1532n. urtean Bock izeneko alemaniar batek esan eban artoa Arabia'tik ekarri ebela Alemania'ra, Fuchs'ek, ostera Turkia'tik ekarria dala esan eban eta orregaitik daukola izena "Frumentum turcicum asiaticum" Asia'tik etorria dan gari turkiarra; Reymier'ek, ostera gauza ziur lez dakar Ameriketatik ekarria dala baiña beste batzuk ziur dagoz emen, mundu zarrean artoa ezagutzen zala Amerikak aurkitu baiño lenago. Ba-badago 1204n. urteko eskutitz bat Molinari'k latinez idatzia artoa Asia'ko Anatolia'tik ekarri ebela kurutzadun guda-riak diñoana.

Dana dala, gauza ziurra da Europatarrak Santo Domingo'ra lenengoz urreratu ziaranean, an artoa eskiñi eutsela eta Mexiko'n eta Peru'n be aurkitu ebela. Gaiñe-rra lurralde areitan janaririk beiñena zan.

Inkak eurak be baratzak apaintzeko erabilten eben artoa, landara ederra dalako.

### ATATXIKIA (MIJO) TA ARTOA

Euskalerria'ri begira argi dago emen ez zala ezagutzen artoa Ameriketatik ekarri arte, baiña artoaren aurretik artatxikia edo "mijo" deritxona erabilten zan asko. Eta artoa etorri eta gero be artatxikiak jarraitu eban aundak urteetan. Euskalerrri osoan XVI gizaldian Escaligero'k diñosku Limusin'en gaztaña-ogia jaten zala, Bordele'n gari-ogia

eta Bearne-inguruan ogia beti da artatxikiagaz egiña.

### ARTOA JATEKO OITUREA

Janariak aldatzen diranean, oitura barria artzea gaitxa izaten da. Esaterako 200 urte geroago lur-sagarra edo patatea jaten asteko, urteak bear izan ziran aundikiak eta zeiak ori jaten ikasteko.

Antzera jazoko zan artoagaz be, baiña lengo "mijo"aren izena be ezarri eutsoen naizta beste izen batzuk be aurrean ibilli: Naparroa'ko erri batzutan maiza esaten dautsoe Arturo Kanpion'en elabri baten agertzen dan lez. Donostia'n maizalastoa entzuten da. Baiña oitura ori sartu eta asko zabaldu zan, euskaldunen janaria izan da artoa gizaldietan.

### NORK EKARRI EBAN

Aita Larramendi'k bere Koreografia liburuan Ernani'ko semea zan Perkaiztegi'tar Gonzalo'k ekarri ebala diño. Lenengo Gipuzkoa'ra eta gero andik beste lurralde-tara. Eta indietatik edo Ameriketatik ekarri eban.

### GARRANTZIA

Euskalerriantzat garrantzi aundikoa izan zan ekarri-barri zan artoa, emen aldi aretan garau-gauzak oso urri egozalako.

Ara zer diñon euskalduna zan Fernan Gonzalez'ek bere olerki ospetsuan 1250n. urte inguruan: Azinas'eko gudaldian izandako euskaldunak goratzen dauzanean: "Lope izan eben buruzagi, sagarrak ugari izan arren ogia eta ardaia urri dauzan Bizkai'koa.

Lareun urte beranduago Tirso de Molina'k antzerki baten beste au diñotso emakume batek bidez Diego Lopez de Aro'ri: "Zaldun txiroa zara, zure erria lau oian dira, latzak eta malkarrak, urrezko mendiak areak egiteko burdiña daukenak, erritarrak leiñargiak. Adan leiñargia zan lez, baiña billuzik Adan lez, an ez dako bako eldurik